

ЭТНОТАФАККУРНИНГ ИЖОБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ БОРАСИДА МУЛОҲАЗАЛАР

Умарова Фариди Саидикрамовна

Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси катта ўқитувчиси,
фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

АННОТАЦИЯ

Мақолада этнотафаккурнинг прагматизм, инновация, тадбиркорлик, янгилашни жараёнлари билан боғлиқ масалалари муҳокама қилинади, бу борадаги фалсафий қарашларга мурожаат этилади.

***Калит сўзлар:** этнотафаккур, халқ онги, миллат тафаккури, рационал тафаккур, прагматизм, сиёсий тафаккур, иқтисодий тафаккур.*

ABSTRACT

The article discusses issues of ethno-thinking related to pragmatism, innovation, entrepreneurship, renewal processes, and addresses philosophical views in this regard.

***Key words:** ethno-thinking, national consciousness, national thinking, rational thinking, pragmatism, political thinking, economic thinking.*

КИРИШ

Халқ, миллат ижтимоий борлиғини ифода этган ҳар қандай воқелик, ҳодиса маълум бир маънода рационал маънога, прагматистик хусусиятга эга. Келажакни мистицизм ва спиритизмга муккасидан берилган кишилар, элатлар эмас, балки ақлу идрокка, давр талабларини англаган, бу ўриндаги муаммоларни амалий ҳал этишга қодир, Д. Дьон ибораси билан айтганда “тафаккурда реконструкция” қила оладиганлар яратган [1; С. 5-6].

Прагматизм ижтимоий тараққиёт, бу борада амалга ошириладиган инструментлар, эришиладиган ютуқлар, натижалар, ақлу идрокни уларга йўналтириш тўғрисидаги дунёқараш ҳисобланади [2; С.541]. Уни фалсафий таълимотга айланишида Ч.С.Пирс, Ж.Жемс, Д.Дьон каби америкалик файласуфларнинг роли катта. Айнан улар прагматизмдаги инсонни амалий фаолиятга, кундалик муаммоларни, айниқса ишлаб чиқариш ва иқтисодий ҳаёт масалаларини ҳал этишга қодир ақлу тафаккурига эътибор қаратдилар. Амалий натижа – тафаккур ва фалсафий изланишларнинг мақсади бўлишини асослашга интилдилар. Улар прагматизмдаги утилитаризмни тадбиркорлик ва ишбилармонликни, кўпроқ “фойда кўриш”ни ёқлаб чикдилар. Ж.Жемснинг

“радикал эмпиризми” ҳамма нарсани тажриба келтирган фойда, наф орқали баҳолаш усули сифатида фалсафада ўзига хос ўрин эгаллади [3:С.150].

Тафаккур, шу жумладан, этнотафаккур ҳам, субъектив ходисадир. “Ақлу идрок”, “онг”, “тасаввур”, “ҳаёл”, “идрок”, “англаш” каби психологик-гносеологик тушунчалар тафаккурнинг атрибутлари, ички, таркибий қисмлари ҳисобланади. Мазкур тушунчалар тафаккурнинг у ёки бу жиҳатларини, хусусиятларини ифода этиб, уни полифункционал воқелик эканини тасдиқлайди. Полифункционаллик биринчидан, тафаккурга таъсир этувчи омилларнинг ранг-баранглиги, серқирралиги, иккинчидан, рационалнинг зиддиятли шаклланиши билан боғлиқдир. Инсон ақлу идрокининг беором изланишга, гоҳо ўзини ўзи рад этишга мойиллиги полифункционалликни муаммолар муаммосига айлантиради.

“Этнотафаккур” халқ, миллат ҳаётига, ақлу идроки, ташқи оламга субъектив муносабатлари, ўзлигини англаши ва ифода этишига оид тушунча ҳисобланади. Унда умуммиллийлик устувор. Шу нуқтаи назардан у тафаккурнинг шахс, гуруҳ, давлат билан боғлиқ поғоналаридан фарқ қилади.

Халқ, миллат мудом ён-атрофга ўзининг реал эҳтиёжлари, ҳаётий тажрибалари нуқтаи назардан ёндошади. Ҳатто, улар эъзозлайдиган ва сиғинадиган дин, эътиқод, символлар ҳам маълум бир ҳаётий эҳтиёжларни ифода этади. Ижтимоий ҳаёт талабларидан мутлақ узилган эҳтиёж йўқ. Халқ, миллат эҳтиёжлари мудом объектив, реалдир. Шунинг учун этнотафаккурнинг прагматик хусусиятларини ўрганиш муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эга.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Этнотафаккур халқнинг, миллатнинг объектив борлиққа, ижтимоий муаммоларга рационал муносабати инъикоси ҳисобланади. Ушбу бош белги, хусусият орқали биз халқнинг, миллатнинг ижтимоий борлиқни қандай идрок этаётганини англаймиз. Бу идрок силлиқ шаклландиган ва ўзини зиддиятсиз кўрсатадиган воқелик эмас. Масалан, ўтган асрнинг 90 йилларидаги ўзбек халқи тафаккуридаги ҳолатларни эслайлик. Ўзбек халқи сиёсий тузумнинг даъватларига иккиланмай ишониб келгани туфайли СССРни сақлаб қолиш ғоясининг тарафдори эди. Халқимиз тафаккурида Ўзбекистон кўпмиллатли совет халқи ичидагина барқарор ривожланиши мумкин, деган ўйда эди. Ҳатто 1991 йил 31 августда республикамиз сиёсий мустақилликка эришган пайтда ҳам у “пролетар интернационализми” ва “коммунистик жамият” қуришга ишончли йўқотмаган. Бу ўринда этнотафаккурда зиддиятли, ҳатто консерватив ҳоллар рўй беришини, уни дарров ўзгартириш, янгилаш қийин эканини кўрамиз. Бироқ сиёсий тафаккур ушбу зиддиятли, консерватив ҳолларни бартараф этиш

қувватига эга эдики, шу сабабли этнофақкурда ён-атрофга соғлом назар ташалаш, давр ва ҳаёт муаммоларини миллий тараққиёт нуқтаи назаридан баҳолаш тажрибаси пайдо бўлди. Демак, этнофақкурнинг шаклланишида ва унда янгиланишлар қилишда сиёсий тафаккурнинг етакчи ўрни бор.

Этнофақкурнинг рационализмга мойиллиги халқнинг, миллатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётга муносабатларида яққол акс этади. Ижтимоий-иқтисодий ҳаёт моҳиятан рационализмга, прагматизм тарафдоридир. Шунинг учун ҳам прагматизм фалсафаси асосчилари тадбиркорликка, бизнес ва ўзаро мусобақалашиб, янги инструментларни, техника воситаларини, фаолият шакллари яратиб яшашга урғу беришади [4;5;6;]. Тадбиркорлик эса наф, фойда кўришга қаратилган фаолият туридир [7: С.190].

Этнофақкур халқнинг, миллатнинг тарихий тажрибасига таянади, ундаги замонга мувофиқ келадиган усулларни ўзлаштиради. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш иқтисодий тафаккурни янгилаш, халқимиз тарихий тажрибасига мурожаат этиш масалаларини кун тартибига қўйди. Бу мавзунини махсус тадқиқ этган мутахассислар фикрига кўра, ўлкамиз халқлари қадимдан замонавий иқтисодий тафаккурга мос қарашларга, тажрибаларга эга бўлган. Уларда “иқтисодиётдаги меркантилизм (қимматбаҳо олтин, кумуш, жавоҳирлар, савдо-сотик ўрни), физиократизм (ер, деҳқончилик ва чорвачилик аҳамияти), классик мактаб (эркин тадбиркорлик, баҳолар эркинлиги, хусусий мулк, рақобатнинг роли), маргинализм (кадр-қиммат, ноёблик) каби таълимотларнинг куртаклари ва аниқ белгилари яққол кўзга ташланади” [8; 240 б]. Демак, бугун иқтисодий тафаккуримиздан жой олган бозор иқтисодиёти, менежмент асослари, талаб ва таклиф, хусусий мулк, тижорат, бизнес кабилар халқимиз тарихий тажрибаларининг объектив давомларидир. Уларда иқтисодий тадбиркорликдан, фаолият турларидан фойда кўриш мумкинлиги рад этилмайди, балки фойда кўришга инсонни фаоллаштирувчи, янги-янги иш усуллари, хизмат турлари ва савдо-сотик воситаларини топиш омили сифатида қаралади.

Этнофақкурни реал ҳаётга муаммолар ва уларни амалий ҳал этиш билан боғлашнинг қанчалик муҳимлиги Президентимиз илгари сураётган инновацион ривожланишдаги вазифалар ҳам тасдиқлайди. Президентимиз Ш.М. Мирзиёев томонидан инновацион ривожланишга оид 30 дан зиёд Фармон ва қарорлар эълон қилинди, мамлакатимизнинг 2030 йилигача бўлган инновацион ривожланиш йўллари белгилаб берилди. Ш. М. Мирзиёевнинг прагматик сиёсати этнофақкурни инновацион ривожланиш томон ўзгартириш, янгилашга қаратилган. Шу мақсадда Ўзбекистонда биргина 2018 йилда чет

эллардаги илғор университетларнинг 7 та филиали очилди, янгича фикрлайдиган, миллий тараққиётни илғор технологиялар билан ривожлантиришга ҳам билими, ҳам тадбиркорлиги билан катта ҳисса қўшадиган олий малакали мутахассислар тайёрлашга киришилди. Бугун Ўзбекистон этнофақкурда инновацион янгиланишни таъминлаш томон йўл тутган.

Этнофақкурнинг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий борлиқ билан алоқалари ва динамизми унинг ижтимоий-иқтисодий муносабатларда, жамият ҳаётида рўй бераётган ўзгаришларда, инсон ҳуқуқ ва эркинликларида, аҳолининг турмуш тарзида акс этади. Этнофақкур ушбу жиҳатлари билан объективлашиб, умуммиллий, умумхалқ ҳаётига, менталитетига оид воқеликка айланади. Шунинг учун этнофақкурни ўрганганда мазкур жиҳатларга, ўзгаришларга мурожаат этиш, улар динамикасини кузатиш, ўрганиш даркор.

Махсус социологик кузатувлар натижаларига кўра, 2011 йили мамлакатдаги иқтисодий ривожланиш ҳолатидан респондентларнинг 91,0 фоизи қониқиш ҳосил қилаётганини билдирган. 2012 йили бу кўрсаткич 97,1 фоизга, 2013 йили эса 97,3 фоизга кўтарилган. Юқоридаги йиллар бўйича мавжуд иқтисодий ҳолатлар қониқмаётганлар 2,3 фоиз, 0,9 ва 0,8 фоизни ташкил этган [9; С. 27]. Кўриниб турибтики, респондентларнинг мутлақ кўпчилиги мамлакатдаги иқтисодий ривожланишдан қониқади. Агар шундай бўлса, нега Ш.М.Мирзиёев давлат раҳбари бўлгач, ижтимоий-иқтисодий ҳаётга “танқидий таҳлил” зарур бўлиб қолди ва бу соҳада салбий ҳоллар илдиз отгани аён бўлиб қолди? деган савол пайдо бўлади. Ш.М.Мирзиёев мамлакатдаги аҳволни таҳлил қилар экан тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати – Ўзбекистон Либерал-демократик партиясининг 2016 йил 19 октябрда бўлиб ўтган VIII съездидаги маърузасида турли “ёвуз иллат”, яъни коррупция, уюшган жиноятчилик, халқ дарди ва ташвишларига бефарқлик, қонунлар ижросининг пастлиги, ишсизлик, қишлоқ хўжалигини молиялаштириш ва модернизациялаш, тадбиркорлар ҳуқуқларини бузиш, бюрократия, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш, аҳолини газ, электр энергияси, ичимлик суви билан таъминлашда жиддий камчиликлар мавжудлигини очиқ эътироф этди. Мана, унинг жиноятчилик негизларини топишга даъват этилган сўзлари: “Ҳар бир ҳолат ва вазият бўйича туман ҳокими, вилоят ҳокими ва бошқа масъул раҳбарлар шахсан жавоб берадиган вақт келди. Жиноятнинг сабаби нима ўзи? Ўғирлик қилган бўлса, у нима учун бўляпти? Қани профилактика нозирини? Қани бизнинг ишонган маҳалла раисимиз, қани жамоатчилигимиз? Бу саволларга жавоб йўқ” [10; 53 б.]. Мустақиллик йилларида миллий иқтисодиётда

ривожланишлар бўлганини давлатимиз раҳбари эътироф этган ҳолда, асосий мақсад нима эканини уқтирди: “Лекин, ҳаммамизга аёнки, ўсиш суръатлари – бу шунчаки бир мақсад эмас. Бундай ўсиш аввало халқимизга, ҳар бир фуқарога қандай наф етказиши, унинг энг аввало дастурхонида кундалик ҳаётида қандай акс этиши биз учун муҳим масаладир” [10; 60 б.]. Минг афсуски, ўтган ўн йилликларда иқтисодий ривожланиш бу муаммони ечишга ёрдам бермоқда. Аҳоли қашшоқлиги даражаси юқориликча қолаверди. Ҳозирги кунда аҳолимизнинг 12 фоизи қашшоқликда яшайди [11].

Президентимизнинг Фармон ва Қарорларидан, видео йиғилишларидан озгина хабардор киши ижтимоий-иқтисодий ҳаётда қанчадан-қанча муаммолар йиллар давомида ечилмай қолганига гувоҳ бўлади. Мазкур ҳоллардан халқ, кишилар, юқоридаги респондентлар беҳабар бўлишганми? Албатта, йўқ. Бўлмаса, нега жавоблар иқтисодий ўсишни идеал, инсоният ҳавас қиладиган даражада, яъни 97,3 фоиз қилиб кўрсатаяпти? Демак, этнофафаккурда илғаш қийин бир нимадир бор.

Ўша манбадан яна бир мисол келтирамиз. Респондентларнинг 2011 йилда 96,5 фоизи, 2012 йили 96,4 фоизи, 2013 йил эса 96,7 фоизи мамлакатда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминланишидан қониқаётганини билдирган. Орадан икки йил ўтгач Президентимиз Ш.М.Мирзиёев реал ҳолатга эътибор қаратиб дейди: “Биргина 2016 йилнинг 9 ойида Бош прокуратурага 137 минг, Олий судга 17 минг, Адлия вазирлигига 52 мингдан зиёд мурожаатларнинг салкам 30 фоизи бевосита тергов-суд фаолияти ва суд қарорлари ижроси соҳасидаги масалалар билан боғлиқ. Энг ачинарлиси шундаки, мансабдор шахсларнинг ҳаракатсизлиги оқибатида такрорий мурожаатлар сони ортиб бормоқда. Қани, айтинг-чи, бу аҳволда аҳолининг умуман суд-ҳуқуқ тизимига ишончи ва уни мустаҳкамлаш тўғрисида гапириш мумкинми ўзи?” [10; 48-49 б.]. Президентимизнинг бу саволи юқоридаги респондентларнинг муносабатига ҳам тааллуқлидир. Нима учун суд-ҳуқуқ тизимида салбий ҳолатлар, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини бузиш, менсимаслик оддий ҳолга айланган бир пайтда респондентлар жавоби 96,7 фоизга кўтарилган? Бу ўринда этнофафаккур билан ўтказилган социологик сўровнома натижалари ўртасида кескин фарқлар борлиги кўзга ташланади. Бизнинг фикримизча этнофафаккурдаги куйидаги жиҳатлар оммавий социологик сўровнома пайтида ҳисобга олиниши даркор.

Биринчидан, этнофафаккурни фақат оммавий сўровнома натижалари (респондентлар жавоблари) билан чегаралаш мумкин эмас. Респондентлар жавоблари аҳоли қатламлари, уларнинг кайфиятларига қараб ўзгарувчан воқелиқдир. Этнофафаккур эса халқ, миллат менталитетидаги барқарор, ташқи

таъсирларга гоҳо бефарқ, муқим хусусиятларга эга воқелик. Этнотафаккур кунаро, ҳар қандай ташқи таъсир остида ўзгарадиган воқелик эмас, у аста-секин трансформацияга учраш хусусиятига эга.

Иккинчидан, оммавий сўровнома расмий кўрсатмалар, ички идеологик тазйиқ ёки таъсир остида давр талабига мувофиқлаштирилиши, фальсификациялаштирилиши мумкин. Этнотафаккур барқарор воқелик сифатида ўзини қайта ва қайта намоён этаверади. У халқ, миллат тафаккури, менталитети, субъектив борлигининг ядросини ташкил этади.

Учунчидан, оммавий социологик сўровнома оперативликни яхши кўради. У куннинг долзарб масалаларини аниқлашга қаратилади. Ҳозиржавоблик, оперативлик бундай кузатувларнинг бош хусусияти ҳисобланади. Этнотафаккурни бундай тадқиқот усуллари билан илғаш, баҳолаш қийин. У узоқ, синчиклаб, изчил ўрганишни тақозо этади. Куннинг долзарб талаблари ёки муаммолари ҳали этнотафаккурга оид бўлавермайди. Улар ўртасидаги фарқлар ҳар икки ёндашувга, тадқиқот усулига алоҳида воқелик, усуллар сифатида қарашга ундайди.

Тўртинчидан, этнотафаккурдаги барқарорлик, муқимлик консерватив ходиса сифатида идрок этилиши мумкин. Бундан кўрқмаслик зарур. Бизнинг фикримизча, айнан ушбу консервативлик этнотафаккурни бирор халққа, миллатга оид воқелик эканини англашиб туради, субъектив воқеликка миллийлик бахш этади. Бирор халқни, миллатни ўрганиш муаммоси пайдо бўлганида унинг менталитетига, тафаккур тарзига муурожаат этилиши шундандир.

Бешинчидан, этнотафаккурни догма сифатида қабул қилмаслик зарур. Ундаги консервативлик мутлақ ўзгармас эмас. Барча онг, тафаккур шакллари сифатида этнотафаккур ҳам трансформациялашади, яъни давр талаблари таъсирида ўзгаради, янгиланади ёки бошқа кўринишга, шаклга ўтади. Бироқ бундай ўзгариш революцион тарзда эмас, балки тадрижий тарзда рўй бергани маъкул. Тўғри, Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг “танқидий таҳлил” усулида эскича ишлаш, коррупция, бефарқлик каби иллатлар мамлакатни олдинга силжишга халақит бераётгани, шу боис уни инновацион ривожлантириш зарурлиги асослаб берилган. Гап “сити”лар барпо этишда эмас, муаммо халқ, миллат тафаккури, онги ва ўз тақдирига муносабатини ўзгартиришдадир. Президент янги олий ўқув юртлари ва ижод мактаблари очиш, илм-маърифатни юксалтириш, халқ амалий санъати, мусиқа, рақс ва маданиятни инновацион ривожлантириш ҳақида гапирганида, Фармон ва Қарорлар қабул қилганида этнотафаккурни ўзгартиришни ҳам назарда тутди. Шундай экан, маълум бир

ислохотлар, модернизация таъсирида этнотафаккурда янгилашни қилиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Дьюн Д. Реконструкция в философии. Проблемы человека. – Москва, Республика, 2003.
2. Новейший философский словарь. – Минск, Изд. В.М. Скаун, 1998.
3. Жемс В. Прагматизм. – Санкт-Петербург, 1990.
4. Philip P/ Wiener, Evolution and the Founders of Modern Pragmatism. – Cambridge, 1949.
5. James W. Essays in Radical Empiricism. – N.Y., 1949.
6. Лингарт И. Американский прагматизм. – Москва, Ин. лит-ра, 1954.
7. Чжен В.А. ва бошқалар. Законодательные основы рынка. Т.3. – Тошкент, Шарқ, 1996.
8. Раззоқов А. Иқтисодий тафаккур сарчашмалари. – Тошкент, Ўзбекистон НМИУ, 2011.
9. Узбекистан: общественное мнение. – 2013. (по результатам целевого социологического исследования) // Ижтимоий фикр. Право человека. 2014, №1 (65).
10. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-том. – Тошкент, Ўзбекистон, 2017.
11. Узбекистан, бедность. МОТ/Общество. 14.12.2018.